

RUS DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV-LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

İsmın qrammatik kateqoriyaları arasında leksik-qrammatik kateqoriya kimi cins kateqoriyası xüsusi yer tutur. Hər hansı bir cinsə aid olan isimlər bir-birindən leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, söz yaradıcılığı strukturuna, hallanma paradiqmasına, digər sözlərlə sintaktik olaraq birləşməsinə görə fərqlənir.

Müasir rus dilində qrammatik cins kommunikativ cəhətdən əhəmiyyətli kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da onun obrazlı, anlayışlı və dəyərli spesifikasi ilə, həmçinin onun paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrə əsaslanan dil təşkili ilə bağlıdır.

Qrammatik cins anlayışının özünün tərfi ilə bağlı məsələ mübahisə doğuran və tez-tez diskussiya obyektinə çevrilən məsələlərdəndir. Cins kateqoriyasının bir çox tərifləri arasında bir-birinə əks qütbə olan iki baxış mövcuddur: 1) cins “real cins fərqlərini” əks etdirir, 2) cins kateqoriyasında (dilın digər kateqoriyalarında olduğu kimi) “şuursuzluq doğması” müşahidə olunur.

Əsas nəzəri problem cins kateqoriyası cərcivəsində mövcud olan iki qütbün - sırf formal şəkildə cinsə aidlik (cansız və şəxssiz isimlərdə cins) və cins anlayışına əsaslanan semantik motivləşmiş cins mənsubluğu (canlı və şəxslı isimlər) qütbləri mövcuddur.

Antroposentrik yanaşma baxımından rus dilində cins kateqoriyasının öyrənilməsi ilk növbədə həmin kateqoriyanın mənşəyi tarixinə müraciət olunmasını nəzərdə tutur. Sözlərin müəyyən cinsə aid edilməsi nəzəriyyəsi ilə yanaşı çox vaxt belə bir sual meydana çıxır: nəyə görə, məsələn, rus dilində ветер-külək kişi cinsinə, вода-su qadın cinsinə, дом-ev kişi cinsinə, изба-daxma qadın cinsinə aid olan sözlərdir.

Dildə cins kateqoriyasının meydana çıxması və işlədilməsinin səbəbləri haqqında fərziyyələrdən biri simvolik(rəmzi)-semantik fərziyyə hesab olunur. Bu nəzəriyyə sexus təbiət-bioloji kateqoriyası ilə genus qrammatik kateqoriya arasındakı korrelyasiyaya əsaslanır.

Simvolik(rəmzi)-semantik fərziyyəyə görə, qrammatik cins müxtəlif cinsli adamların olmasının təsirindən meydana çıxmışdır. Belə ki, çaylar kişi adları qazanır, dəniz və okeanlar isə qadın adları ilə adlandırılır, çünki çaylar dənizlərə və göllərə tökülür. Günəşi kişi cinsində, günəşdən işıq alan ay isə qadın cinsində adlandırırdılar.

Təbiətin kortəbii qüvvələrini bildirən sözlər (od, su, hava, külək) antik nəzəriyyədə əsas yer tutur, çünki bütün varlığın ibarət olduğu ilk ünsürlər bu stixiyalardır. Bu sözlər cansız əşya bildirən isimlərdir və onlar cinslər arasında bölünərək heç bir məzmun oppozisiyası yaratmır. Lakin bu isimlər metaforikləşmə zamanı cins əlaməti qazanır, onlar canlanırlar; kortəbii qüvvələrin hərəkətlərində böyük magik qüvvə yaranır.

Güclü kortəbii qüvvələrdən biri küləkdir. Bu söz kişi cinsli isimlərə aiddir. Cins kateqoriyası üçün dilxarici motivləşdirmə xasdır ki, bu da sözün izahında dəyərləndirmənin olmasını şərtləndirir. Belə ki, külək (kişi cinsinə aid olan şəxs kimi) güc, qüvvət, fəallılıq, enerjilik semantikasına malikdir.

Qədim slavyanların büt-pərəst təsəvvürlərində külək hissiyata, fikirlərə malik canlı varlıq kimi düşünülürdü. Onun insan siması var idi, ağla, iradəyə sahib idi.

Rus nağılları, nəğmələri, ovsunları canlı varlıq kimi küləyə bəladan qurtarmağa kömək xahişi ilə müraciətlərlə zəngindir. Məsələn, A.S.Puşkində Yelisey küləyə müraciət edir:

Ветер, ветер! Ты могуч,
Ты гоняешь стаи туч,
Ты волнуешь сине море,
Всюду веешь на просторе,
Не боишься никого,
Кроме бога одного (8).

Beləliklə, cansız isim bərep-külək şəxsləndirilmə, metaforikləşdirilmə prosesində cins əlaməti qazanır.

M.V.Laskova hesab edir ki, cinsin semantikliyi (motivləşdirilməsi) şəxsləndirmənin xarakteri ilə şərtlənir. Bundan başqa dilçinin fikrincə, metaforikləşdirmə “qrammatik cinsin dil daşıyıcılarının mədəni ənənələri ilə əlaqəsini, rabitəsini təmin edir” (2, s. 7).

Məhz antroposentrik paradiqma mövqelərindən insan mədəniyyətə cəlb olunur, çünki o, özünü idrak yolu ilə dünyanı dərk edir. “Dilçilik elmi mədəni-tarixi məzmunla zəngindir, çünki onun predmeti olan dil mədəniyyətin əsas şərti, əsası və məhsuludur” (3, s. 8).

İsmlərin üslubi istifadəsinə əsaslanan obrazlı şəxsləndirmə müxtəlif ifadə məqsədlərinə xidmət edə bilər. Məsələn, şairə V.Tuşnova (6) küləyi təsvir edərək, ona igid, cəsur kişiyyə xas olan xüsusiyyətlər verir: inadkar, xoruldayan sinəsi ilə nəfəs alan, qabağa keçən, qanadlarını ağır tərpədən.

Digər müəllifdə, M.İsakovskidə isə, əksinə, külək dəcəl uşaq obrazında təqdim olunur ki, o, pəncərəni döyür, damın üstündə gəzir, bir az ağacların budaqları ilə oynayır, sərçə tanışlarına nəyə görə sə lağ edir (7). A.İ.Kuprinin “Olesya” əsərində isə külək ümumiyyətlə dəhşətli qəhrəmanlarla: lüt şeytanla, dəhşətli qonaqla və s. müqayisə olunur (9). Qeyd etmək lazımdır ki, külək növlərinin adı da kişi cinsinə aiddir: бриз, фён, муссон, тайфун, ураган, смерч. Bu küləklərdən hər biri böyük kortəbii qüvvəyə malikdir ki, öz gücü, qüvvəsi ilə bütün ətrafdakıları silib-süpürə bilər.

Dağıdıcı gücə malik olan digər kortəbii qüvvə oddur. Lakin küləkdən fərqli olaraq od ilk növbədə ailə ocağının, rahatlığının rəmzidir.

Belə ki, qədim slavyanlar yerdəki və göydəki oda sitayiş edirdilər. Onlar oda canlıq varlıq kimi baxırdılar: doğulur, yaşayır, çoxalır, qocalır və ölür. Onun dili var ki, onun köməyi ilə soba daşlarını yalayır. O içir, yuyunur, onu söndürəndə yatır, torpağın üstü ilə gəzir, danışır, qəzəblənir və onunla hörmətlə davranmayanlardan qisas alaraq yanğın törədir. Bəzən hətta odu cinsə görə - kişi və qadın olmaqla fərqləndirir və insan adları verirdilər (4, s. 196-197).

Slavyanlar odu Svarojiç, göyün oğlunu isə Svaroqa adlandırırdılar. Oda evin bolluğunu, nəslin bütün üzvlərinin dincliyini və xoşbəxtliyini qoruyan Allah kimi sitayiş edirdilər; onun ətrafında ailə həyatı yaradılırdı. Mümkündür ki, slavyanlarda odun kişi cinsi kimi təqdim olunması bu sözün kişi cinsinə aid edilməsi üçün əsas yaratmışdı.

N.Nacminin şeirində odun böyüklüyü, insanın ona ehtiyacı, gücü təsvir olunmuşdur:

Огонь – поток тепла и света!
Огонь! В тебе добро и зло.
Тобою жизнь была согрета,
Тобою столько сожжено!
Мы нахлебались зла без меры...
Но и под вражеским огнем
Огонь добра и чистой веры
Мы в сердце сберегли своем (10).

Odun müqəddəsliyinin dərin semantikasi, onun ilahiləşdirilməsi rus dil ənənəsində, inanclarda, davranışın tabulaşdırılmış qaydalarında izlənilir. Belə ki, kiminsə ocağında od sönmürdüsə, bu, hər cür bədbəxtliyə işarə kimi qəbul olunurdu. Od qalayanda söyüş söymək günah hesab olunurdu. Rus adamları müqəddəsləşdirilmiş oda böyük əhəmiyyət verirdilər. Kilsədən çıxarılmış bu od xüsusi gücə malik idi və bərəkət, bolluq, firavanlıq gətirirdi (4, s. 196-197).

Rus dilində od açar sözü ilə olan bir çox atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar vardır. Oda aid atalar sözləri və məsəllərə misalları nəzərdən keçirək: Из огня да в полымя; Дыма без огня не бывает; Не играй (шуты) с огнем (13).

Kişi cinsli огонь-od ismi eyni zamanda tapmacalarda həm kişi cinsində, həm də qadın cinsində verilmişdir. Məsələn: Наш дед Ермолай съест всё, что ни дай; Дрожит свинка – золотая щетинка; В камне спал, по железу встал, по дереву пошел, как сокол полетел; Ещё коня не запрягли, а он уже хвост поднял. (Огонь и дым); Отец не родился, а сын уж в лес ходит. (Огонь и дым) (14).

Göründüyü kimi, tapmacalarda огонь-od isminə canlı əşyaları səciyyələndirən əlamətlər

şamil olunmuşdur. Tapmacalar, atalar sözləri və məsəllər dildə antroposentrizmin gerçəkləşdirilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir, rus xalqının mədəniyyətini, məişətini, tarixini, ruhunu əks etdirir.

Cins qrammatik kateqoriyasının öyrənilməsinə məhz antroposentrik yanaşma sözə “dil-insan-mədəniyyət” üçlüyü prizmasından baxmağa imkan verir.

Qrammatik cins dilxarici amillərlə motivlənmişdir ki, bu da onunla ifadə olunur ki, qrammatik cinsin əsasında mifoloji təfəkkürün animizm və antropomorfizm kimi xüsusiyyətləri durur. Antroposentrizm nəzəriyyəsinə görə, insan özünü nəzəri və predmet fəaliyyəti ilə dərk edərək dünyanı dərk edir.

Beləliklə, dünyanın dil mənzərəsi formalaşır ki, onun yaradılmasında şəxsləndirilmə mühüm rol oynayır. Onun semantik-qrammatik xüsusiyyətləri canlı və cansız isimlərin ambivalentliyi ilə şərtlənmişdir ki, bu da qrammatik cəhətdən canlı isimlərin semantik cəhətdən canlı və cansız olan obyektlərlə üst-üstə düşməməsində təzahür edir.

İsimlərin cinsinin qrammatik canlandırılması cansız isimlərin şəxsləndirilməsini – cansız əşyaların canlandırılmasını, kişi və ya qadın şəxslərin xüsusiyyətlərini daşıyan antropomorfikləşmiş obyektin “cinsləndirilməsi”ni bildirir. Məsələn: ...Есть близнецы – для земнородных два божества, – то Смерть и Сон...» [Тютчев] (12).

...Захворала осинка. Пригорюнилась, свесила листы, и чуть ветерок – задрожит, затрепещет вся... [Фомин]; Собственно, у эгоизма не бывает соперничества, нет конкурентов. Но он снисходителен и иногда приемлет знаки внимания со стороны... [Петрушевская, Сообщество читателей...] (11).

Canlandırılma üsulu cins əlamətinin keçici adlandırılmasının xüsusi tipidir (1, s. 57). Canlandırılma cins kateqoriyasını dilxarici imkanlarla təmin edir ki, onlar da əsasən bədii nitqdə gerçəkləşir.

Belə ki, məsələn, yaz fəslinin rus şair və yazıçılarının müxtəlif əsərlərində müxtəlif izahı maraqlı məqamlardan xəbər verir: Ах, и весна, воспетая не мной / В румянах тусклых дряхлая кокетка... (Ходасевич); ...весна в окно стучится... прекрасное дитя... (Тютчев); В цветах любви весна-царевна / По роще косы расплела... (Есенин); Пришла весна – добрая и бестолковая, как недозрелая девка (Шукшин); Скоро ль будет гостья дорогая... (Пушкин); Идёт Весна по городу! / Весна Мартовна Подснежникова, / Весна Апрельвна Скворешникова, / Весна Маевна Черешникова! (Мориц) [Стихи про весну].

Cins kateqoriyası əlavə üslubi vəzifə, anlam əldə edir, dilxarici olaraq motivləşir. Şəxsləndirilmə zamanı dil vahidində obrazlılıq, semantik korrelyativlik, qiymət və ekspressiv bolluq əlamətləri təzahür edir. Bədii nitqdə sözün cinsi mənsubluğu obrazın xarakterini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Belə hallarda əsasən kişi cinsli sözlər kişi cinsi personajlarını, qadın cinsinin sözləri qadın cinsi personajlarını təmsil edir.

Beləliklə, “cins kateqoriyasının qrammatik canlandırılması ekspressiyanın, ifadəliliyin, obrazlılığın və emosionallığın parlaq vasitəsi kimi, şübhəsiz, insanın təfəkkürü, onun dünyagörüşü, psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır ki, bu da cins kateqoriyasını morfoloji kateqoriya kimi deyil, məntiqi, fikri kateqoriya kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir” (5, s. 192).

Şəxsləndirmə üsulu poetik ekspressiya vasitəsi kimi qəbul olunur. Şəxsləndirmə üsulu metaforun bir növü kimi cins əlamətinin adlandırılmasının xüsusi tipi kimi başa düşülür. Şəxsləndirmə gerçəkliyin antroposentrik təşkilinin əks olunması vasitəsidir. Bu vasitə əyani olaraq müasir bədii-publisistik mətnə özünü büruzə verir.

Rus dilində cins kateqoriyasının dilxarici imkanları cinsin və bioloji cinsin mürəkkəb koqnitiv əlaqələrini özündə ehtiva edir. Cinsin qrammatik şəxsləndirilməsi təbiətə, ətraf əlamə emosional münasibətdən xəbər verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гин Я.И. Поэтика грамматического рода. Петрозаводск: Карельский государственный педагогический институт, 1992. 168 с.

2. Ласкова М. В. Грамматическая категория рода в аспекте гендерной лингвистики: монография. Ростов н/д: Изд-во Рост. гос. эк. ун-та, 2001. 301 с.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие. М.: Академия, 2001. 208 с.
4. Муллағалиева Л.К. Концепты русской культуры в межкультурной коммуникации. Словарь: электив. курс для 10-11 кл. школ гум. профиля. М.: Ладомир, 2006. 234 с.
5. Нуруллина Г.М., Юсупова З.Ф. Антропоцентрический подход к изучению категории рода русского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. № 9. Ч. 1. С. 192–194.
6. <http://rupoem.ru/tushnova/all.aspx>.
7. <http://rupoem.ru/isakovskij/all.aspx>.
8. Пушкин А. С. Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях [Электронный ресурс] // Русская виртуальная библиотека. URL: <http://rvb.ru/pushkin/01text/03fables/01fables/0800.htm>.
9. <http://lib.ru/LITRA/KUPRIN/olesya.txt>
10. Назар Наджми. Творчество. Поэзия [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nazar-nadjmi.ru/home/ru/creation/poetry/>
11. Петрушевская Людмила. Сообщество почитателей творчества Людмилы Стефановны Петрушевской. URL: <https://vk.com/l.petrushevskaya>.
12. Тютчев Ф.И. Близнецы. URL: <http://www.fedortutchev.ru/poezia82.html>
13. Поговорки об огне [Электронный ресурс] // Славянин. URL: <http://www.slavianin.ru/mudrost/pogovorki/pogovorki-obogne.html>.
14. Загадки про огонь [Электронный ресурс] // Загадки с ответами. Mir-zagadki.ru. URL: <http://mir-zagadki.ru/index.php/zagadki-o-prirode/zagadki-pro-ogon>.

XÜLASƏ

Məqalədə təbiətin kortəbii qüvvələrini adlandıran sözlərin timsalında rus dilində cins kateqoriyasının koqnitiv və linqvokulturoloji aspektləri nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, cins anlayışının qrammatik baxımdan ifadəsi cansız isimlərin şəxsləndirilməsi, yəni kişi və ya qadın cinsinə məxsus əlamətlərlə əlaqələndirilməsi nəticəsində formalaşır. Məqalədə rus dilində şeir parçaları, atalar sözləri, deyimlər, tapmacalardan seçilmiş misallar əsasında cansız isimlərin metaforlaşması prosesi təhlil edilir. Müəllif bu qərara gəlir ki, rus dilində olan folklor nümunələri, nəsr və nəzm parçalarında cansız əşyaların, təbiət hadisələrinin şəxsləndirilməsi geniş yayılmış bir haldır.

***Açar sözlər:** cins kateqoriyası, cansız isimlər, dünyanın dil mənzərəsi, metafora, qrammatik şəxsləndirilmə.*

***Rəyçi:** dos.C.X.Muradov*